

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٤٢٢٢٢

وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده علوم زمین
گروه آموزشی جغرافیای انسانی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد M. Sc.
رشته جغرافیای سیاسی

عنوان

مطالعه تطبیقی ژئوپلتیک ایران در دوران جنگ سرد و پس از آن

استاد راهنما

دکتر جواد اطاعت

استاد مشاور

دکتر پیروز مجتهدزاده

نگارنده

حامد یزدانی

نیمسال اول سال تحصیلی ۸۹-۸۸

۱۳۸۹/۷/۲۴

مدیر اطلاعات مرکز منطقه
شهرستان

بسمه تعالی
وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری
دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده علوم زمین
گروه جغرافیای انسانی
تأییدیه دفاع از پایان نامه
کارشناسی ارشد

این پایان نامه توسط آقای: حامد یزدانی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد ناپیوسته رشته:

جغرافیای سیاسی، در تاریخ ۱۳۸۸/۱۰/۱۶ مورد دفاع قرار گرفت و براساس رأی هیأت

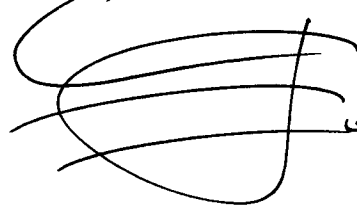
داوران با نمره ۱۸/۴۰ و درجه عالی پذیرفته شد .

استاد راهنما آقای دکتر: جواد اطاعت

استاد مشاور آقای دکتر: پیروز مجتهدزاده

استاد داور آقای دکتر: علیرضا محرابی

استاد داور آقای دکتر: حمیدرضا محمدی

اقرار و تعهدنامه

اینجانب: حامد یزدانی

دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده علوم زمین، گروه جغرافیا انسانی، رشته جغرافیای سیاسی، پایان نامه حاضر را بر اساس مطالعات و تحقیقات شخصی خود انجام داده و در صورت استفاده از داده‌ها، مآخذ، منابع و نقشه‌ها به‌طور کامل به آن ارجاع داده‌ام، ضمناً داده‌ها و نقشه‌های موجود را با توجه به مطالعات کتابخانه‌ای خود تدوین نموده‌ام. این پایان نامه پیش از این به‌هیچ‌وجه در مرجع رسمی یا غیر رسمی دیگری به عنوان گزارش یا طرح تحقیقاتی عرضه نشده است. در صورتی که خلاف آن ثابت شود، درجه‌ی دریافتی اینجانب از اعتبار ساقط شده، عواقب و نتایج حقوقی حاصله را می‌پذیرم.

تاریخ ۱۳۸۸/۱۰/۱۶

امضاء

تقدیم به تمام آنان که با دل و دستانشان، دلسوزانه در تهیه این
پایان نامه همراهیم نمودند

و تقدیم به همه آنانی که خالصانه دانسته‌های خود را در اختیار
مشتاقان واقعی علم و دانش قرار می‌دهند

تقدیر و تشکر

بدون شک لطف خداست که در هر حال و در هر زمانی همراه انسانهاست و بدون اراده ذات پاکش هیچ مشکلی حل و هیچ ناشدنی، شدنی نخواهد شد. از این که لطف و موهبت خدا مشمول حال من شد و ارادت و فرصت شاگردی اساتید بزرگواری چون آقای دکتر جواد اطاعت، آقای دکتر پیروز مجتهدزاده، آقای دکتر علیرضا محرابی، آقای دکتر حمیدرضا محمدی را به من داد، به ذات پاکش سجده می‌برم.

در اینجا باز بر خود واجب می‌دانم که از استاد و راهنمای ارجمند جناب آقای دکتر جواد اطاعت و استاد و مشاور بزرگوار و فرزانهام جناب آقای دکتر پیروز مجتهدزاده که همواره و در همه حال و با روی گشاده و دست باز، آموزه‌های خود را خالصانه در اختیار من قرار داد و دنیایی جدید فرا روی من قرار داده و باعث شدند تا مسیر آینده‌ام را با چشمی بازتر و با دلی آرامتر انتخاب کنم کمال تشکر و سپاسگذاری را دارم و از ایزد بی‌همتا آرزوی عمری پر بار و همراه با سلامتی را برای ایشان و خانواده‌های شان مسئلت دارم.

همچنین از آقایان دکتر محرابی و دکتر محمدی که قبول زحمت نموده و داوری این پایان‌نامه را برعهده گرفته‌اند مراتب تشکر و قدردانی را دارم.

از پدر و مادر مهربانم، دو فرزند دلبندم، خواهران خوب و دلسوزم که همواره و در همه حال یار و یاور بنده بوده و با الطاف بی‌پایانشان، جبران را بر من سخت و سخت‌تر نموده‌اند کمال قدردانی را دارم و دستشان را می‌بوسم.

سپاس و قدردانی ویژه‌ام را به برادرم عزیزم تقدیم می‌نمایم که با تشویق و دلگرمی‌های او موفق به پذیرش در دوره کارشناسی ارشد و گذاران دوره تحصیل شدم. همچنین این سپاس و قدردانی را نیز به همسر همراهم نثار می‌نمایم که صبورانه و دلسوزانه در ایام تحصیلاتم، مشکلات و نبودم را تحمل نموده و زحمت بی‌پایان تربیت دلبندانم را به دوش کشیدند.

چکیده

تحولات ژئوپولیتیک بوجود آمده پس از جنگ دوم جهانی موجب شروع دوره جنگ سرد گردید. سراسر این دوره به رقابت‌های ژئوپولیتیک، ژئواستراتژیک و ... دو ابر قدرت سپری شده و ایالات متحده آمریکا و اتحاد جماهیر شوروی، عملاً بسیاری از کشورهای جهان را در دو اردوگاه شرق یا غرب دسته‌بندی نمودند. موقعیت یگانه و استثنایی ایران در مجاورت یکی از این دو ابر قدرت شرایط را برای آن به‌گونه‌ای رقم زد که تحولات این کشور متأثر از استراتژی‌های دو قدرت دوره جنگ سرد بود.

در سال‌های ابتدایی جنگ سرد شوروی با تکیه بر نظریه مکیندر، سعی در تسلط بر هارتلند را به‌طور کامل داشته و ایالات متحده این زیاده‌طلبی شوروی را برنتافته و بر اساس نظریه اسپایکمن، در صدد تسلط بر سرزمین‌های حاشیه هارتلند روسیه برآمده و در نهایت، سعی در جلوگیری از گسترش نفوذ این کشور و گسترش اندیشه کمونیسم در جهان نمود. ایران به دلیل واقع شدن در ریملند، مورد توجه فراوان آمریکا واقع شد و بر اساس اصل چهار ترومن مشمول دریافت کمک‌های نظامی و اقتصادی از سوی ایالات متحده گردید. ایران در این دوره نقش مهمی در استراتژی‌های نظامی هر دو ابر قدرت، به‌ویژه آمریکا ایفا نمود.

ایران علاوه بر موقعیت ژئوپولیتیک خود در همسایگی شوروی، به دلیل دارا بودن منابع استراتژیک نفت و قرار گرفتن در مجاورت منطقه نفت‌خیز خلیج فارس و در دست داشتن کنترل تنگه استراتژیک هرمز، نیز در دوره جنگ سرد اهمیت بسیار ویژه‌ای داشت.

با فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، جنگ سرد خاتمه یافته و رقابت در صحنه جهانی به رقابت قدرت‌های اقتصادی تبدیل شد. در دوره پس از جنگ سرد عامل ژئواکونومیک ملاک تعیین قدرت‌ها بوده و کشورهایایی که از قدرت مناسب اقتصادی برخوردار بودند، توانستند در بازی‌های قدرت ایفای نقش نمایند.

نیاز کشورهای صنعتی و در حال توسعه به منابع نفتی، اهمیت این کالا را بسیار بیشتر از گذشته نمود. در این زمان استقلال کشورهای دارای منابع نفتی حاشیه خزر از شوروی سابق، باعث شد منطقه پر اهمیت دیگری در مجاورت مرزهای شمالی ایران ایجاد شود. در این زمان تئوری

هارتلند بار دیگر به عرصه رقابت قدرت‌ها بازگشت و این بار در زمینه ژئواکونومیک مطرح شد و از سوی جفری کمپ کشورهای حاشیه خزر و اطراف خلیج فارس به عنوان بیضی استراتژیک انرژی نام گرفتند. ایران در بخش مرکزی این بیضی واقع شده و همین مسئله، اهمیت ژئواکونومیک ایران را به میزان فراوانی ارتقاء داد.

حوادث ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱، نیز خود نقطه عطفی در ژئوپولیتیک جهان بوده و به تغییر استراتژی‌های نسبتاً وسیعی انجامید.

این پژوهش سعی در یافتن پاسخ این سؤال دارد که ژئوپولیتیک ایران در دوره پس از جنگ سرد، چه تغییراتی نسبت به دوره پیش از آن را شاهد بوده است.

واژه‌های کلیدی: ژئوپولیتیک، ژئواکونومیک، جنگ سرد، نظام دوقطبی، نظام سلسله مراتبی، هارتلند، ریملند، بیضی استراتژیک انرژی.

فهرست مطالب

بخش اول

مقدمه

- ۱-۱: کلیات پژوهش..... ۱
- ۱-۱-۱: طرح موضوع و بیان مسئله..... ۱
- ۱-۱-۲: سؤال اصلی پژوهش..... ۳
- ۱-۱-۳: فرضیه پژوهش..... ۴
- ۱-۱-۴: اهداف پژوهش..... ۴
- ۱-۱-۵: روش پژوهش و ابزار گردآوری..... ۴
- ۱-۱-۶: محدوده زمانی و قلمرو پژوهش..... ۴
- ۱-۲: تعریف متغیرهای کلیدی..... ۴
- ۱-۲-۱: ژئوپولیتیک..... ۵
- ۱-۲-۲: ژئواکونومیک..... ۷
- ۱-۲-۳: استراتژی و ژئواستراتژی..... ۸
- ۱-۲-۴: جنگ سرد..... ۹
- ۱-۲-۵: نظام جهانی..... ۱۱
- ۱-۲-۵-۱: نظام دوقطبی..... ۱۳
- ۱-۲-۵-۲: نظام سلسله مراتبی..... ۱۴
- ۱-۳: پیشینه تحقیق..... ۱۵
- ۱-۴: سازمان پژوهش..... ۱۶

بخش دوم

مبانی نظری پژوهش

- نظریات ژئوپولیتیک..... ۱۸
- ۲-۱: تئوری قدرت دریایی ماهان..... ۱۸
- ۲-۲: تئوری قدرت بری مکیندر (نظریه هارتلند)..... ۱۹
- ۲-۳: نظریه سرزمین حاشیه‌ای اسپایکمن (ریملند)..... ۲۱
- ۲-۴: نظریه ژئوپولیتیک سوئل کوهن..... ۲۳
- ۲-۵: نظریه بیضی استراتژیک انرژی (جفری کمپ)..... ۲۵

بخش سوم

بخش سوم

ژئوپولیتیک ایران در دوران جنگ سرد

- ۳-۱: تئوری‌های حاکم بر دوره جنگ سرد..... ۲۸
- ۳-۲: تبیین موقعیت ایران در تئوری‌های حاکم بر دوره جنگ سرد..... ۳۵
- ۳-۳: اهمیت نفت در دوره جنگ سرد..... ۷۱

بخش چهارم

ژئوپولیتیک ایران پس از جنگ سرد

فصل اول: ژئوپولیتیک ایران از ۱۹۹۱ تا ۲۰۰۱

- ۴-۱-۱: تغییرات ژئوپولیتیک پس از فروپاشی شوروی..... ۸۴
- ۴-۱-۲: تئوری‌های حاکم بر دوره پس از جنگ سرد..... ۸۸
- ۴-۱-۳: ژئوپولیتیک ایران در دوره نظام سلسله مراتبی غیر دستوری..... ۹۸
- ۴-۱-۳-۱: سیاست‌ها و استراتژی‌های ایالات متحده نسبت به ایران..... ۱۰۵

فصل دوم: ژئوپولیتیک ایران پس از ۱۱ سپتامبر

- ۴-۲-۱: تغییرات در استراتژی‌ها..... ۱۱۵
- ۴-۲-۲: ژئوپولیتیک ایران پس از ۱۱ سپتامبر..... ۱۱۸
- ۴-۲-۳: روابط ایران و روسیه..... ۱۲۴
- ۴-۲-۴: ژئوپولیتیک خط لوله‌های انتقال نفت و گاز آسیای مرکزی و قفقاز از ایران..... ۱۲۷
- ۴-۲-۵: مسئله هسته‌ای ایران..... ۱۳۰

بخش پنجم

ارزیابی فرضیه

- ۵-۱: ژئوپولیتیک ایران در دوران جنگ سرد (۱۹۴۵ تا ۱۹۹۱)..... ۱۳۴
- ۵-۲: ژئوپولیتیک ایران در دوره پس از جنگ سرد (۱۹۹۱ تا حال)..... ۱۴۰
- ۵-۳: نتیجه‌گیری..... ۱۴۳

- ۱۴۶..... فهرست منابع و مآخذ

فهرست نقشه‌های موجود

- نقشه ۱-۲: موقعیت ناحیه محوری (هارتلند)..... ۲۰
- نقشه ۲-۲: موقعیت ریملند نسبت به هارتلند..... ۲۲
- نقشه ۲-۳: قلمروهای ژئواستراتژیک و ژئوپولیتیک از دید کوهن..... ۲۴
- نقشه ۲-۴: موقعیت بیضی استراتژیک انرژی در جهان، و ایران در قلب آن..... ۲۶
- نقشه ۳-۱: کشورهای عضو ناتو و پیمان ورشو..... ۳۳
- نقشه ۳-۲: موقعیت ایران در ریملند..... ۳۵
- نقشه ۴-۱-۱: موقعیت بیضی استراتژیک انرژی و کشورهای دارای منابع گاز..... ۹۵
- نقشه ۴-۱-۲: موقعیت بیضی استراتژیک انرژی و کشورهای دارای منابع نفت..... ۹۵
- نقشه ۴-۱-۳: موقعیت دروازه‌های ایران برای آسیای مرکزی و قفقاز..... ۱۰۴
- نقشه ۴-۲-۱: حضور نظامی آمریکا در منطقه هارتلند انرژی..... ۱۲۲

فهرست نمودارهای موجود

- نمودار ۱-۳: کمک‌های آمریکا به ایران تحت عناوین مختلف از ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۸..... ۴۵
- نمودار ۲-۳: کمک‌های نظامی و فروش تسلیحات به ایران از سوی آمریکا از ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۸..... ۴۶
- نمودار ۱-۱-۴: افزایش مصرف جهانی انرژی و پیش‌بینی تا ۲۰۳۰..... ۹۷
- نمودار ۱-۲-۴: میزان ذخایر اثبات شده گاز در مهمترین کشورهای جهان..... ۱۲۱

فهرست جداول موجود

- جدول ۱-۳: تولید نفت جهانی و خاورمیانه..... ۷۵
- جدول ۲-۳: میزان ذخایر اثبات شده نفت در سال ۱۳۵۰..... ۷۶
- جدول ۱-۱-۴: تولید، مصرف، واردات و صادرات بلوک شرق و غرب در سال ۱۹۹۰..... ۸۸
- جدول ۲-۱-۴: مصرف و تولید نفت در آمریکا..... ۹۱
- جدول ۳-۱-۴: ذخایر شناخته شده نفت در خاورمیانه تا ۱۹۹۰..... ۹۲
- جدول ۴-۱-۴: منابع اثبات شده نفت و گاز در حاشیه خزر..... ۹۴
- جدول ۵-۱-۴: منابع اثبات شده نفت و گاز در خاورمیانه..... ۹۶
- جدول ۱-۲-۴: بیشترین میزان منابع اثبات شده نفت در ۵ کشور جهان (۲۰۰۸)..... ۱۱۹
- جدول ۲-۲-۴: بیشترین میزان منابع اثبات شده گاز در ۳ کشور جهان (۲۰۰۸)..... ۱۲۰

بخش اول

مقدمه

۱-۱: کلیات پژوهش

۱-۱-۱: طرح موضوع و بیان مسئله

قرن بیستم شاهد تحولات شگرف در عرصه نظام جهانی و تغییرات سیاسی، جغرافیایی و فیزیکی کشورها بوده است و بی‌گمان بزرگترین این تحولات، در اواخر نیمه اول این قرن از نظام چند قطبی به نظام دو قطبی، پس از پایان جنگ دوم جهانی بوده است. برپایی نظام دو قطبی و به دنبال آن ایجاد جنگ سرد و قرارگیری بسیاری از مناطق و کشورهای جهان در یکی از اردوگاه‌های شرق یا غرب، به رهبری اتحاد جماهیر شوروی یا ایالات متحده آمریکا، تأثیرات بزرگی بر بسیاری از کشورهای جهان گذاشت که تأثیر تحولات یاد شده بر ایران در این دوران اهمیت ویژه‌ای داشته است.

در دوران جنگ سرد دو قدرت برآمده پس از جنگ دوم جهانی -آمریکا و شوروی- رو در روی هم صف‌آرایی نموده و در جبهه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، تسلیحاتی، فضایی، و ... علیه هم به رقابت پرداخته‌اند.

صف‌آرایی دو قدرت علیه یکدیگر، خواسته یا ناخواسته بر موقعیت سایر کشورها تأثیر داشته و نتیجه آنکه آنها نیز از تحولات و چگونگی تقابل و تعامل دو قدرت تأثیر پذیرفته و تحولاتی درونی فراوانی را شاهد بوده‌اند.

در سالهای آخر دهه ۱۹۸۰ و سالهای ابتدایی دهه ۱۹۹۰ میلادی در قرن بیستم، با فروپاشی نظام سوسیالیستی شوروی و تجزیه این کشور، دوره جدیدی در عرصه نظام جهانی آغاز شده و در آن ایالات متحده خود را در صدر قدرت‌های جهان قرار داده و دائماً سعی در القای ایجاد "نظام نوین جهانی" به رهبری خود بوده است. اما این دوره آنگونه که آمریکا می‌خواست ادامه نیافته و با وجود

قدرت‌هایی دیگر همانند اتحادیه اروپا، چین و حتی روسیه، جهان از دنیای تک قطبی مورد نظر آمریکا، به سوی نظام سلسله مراتبی تغییر مسیر داده است.

این تغییرات در عرصه نظام جهانی موجب تغییرات وسیعی در سایر مناطق و کشورها گردید. بلوک شرق از هم فروپاشید و حکومت در کشورهایی که با دخالت شدید شوروی، کمونیستی شده بودند، به زودی با انقلاب و یا تغییرات ساختاری وسیع به حکومت‌هایی ملت پایه تبدیل شدند ولی کره شمالی، کوبا و چین کمونیست باقی ماندند و به همین ترتیب نیز کشورهای بلوک غرب تغییرات وسیعی را به خود دید و این تغییرات بر سایر نقاط کره زمین نیز تأثیرگذار بوده‌اند.

در همین راستا تغییرات وسیعی در اهمیت مناطق مورد نظر قدرت‌ها بوجود آمد. آمریکا که همواره در منطقه خاورمیانه پس از جنگ دوم جهانی و تأسیس کشور اسرائیل، دچار مشکل بود، توجهی خاص و بیش از پیش به این منطقه نموده، به بهانه و دستاویزهای گوناگون، از جمله: حمله عراق به کویت، مبارزه با تروریسم، نابودی سلاح‌های کشتار جمعی، تهدید اتمی ایران و ... حضور مستمری را در این منطقه داشته و نیز با توجه به فروپاشی شوروی و یکه‌تاز دیدن خود در عرصه جهانی، در سایر نقاط کره زمین نیز مداوماً به شیوه‌های مختلف مداخله داشته است.

در طول دو دوره‌ای که این پژوهش به بررسی اهمیت ژئوپولیتیک ایران در آنها می‌پردازد، ایران اهمیت ویژه‌ای برای هر یک از قدرت‌های حاکم بر نظام جهانی داشته است.

اگر چه ایران هیچگاه به طور مستقیم توسط اشغال‌گران و استعمارگران تحت سلطه در نیامده است، اما با داشتن موقعیت حساس و ویژه، همواره مورد توجه سایر ملت‌ها، اقوام، کشورها و قدرت‌های بزرگ بوده است. در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی، در دوره توازن قوا، جنگ‌های جهانی اول و دوم، به ویژه در دوران جنگ سرد در نظام دو قطبی، ایران با موقعیت یگانه ژئوپولیتیک، به عنوان یکی از کشورهای حائل میان دو ابرقدرت، مورد توجه بیش از پیش هر دو قدرت بحری و بری، یعنی آمریکا و شوروی واقع شد، و آنان که در مقابل یکدیگر صف‌آرایی نموده بودند، نگاه ویژه‌ای به ایران داشتند.

موارد فراوانی از این توجهات را به صورت پیمان‌های بسته شده بین کشورهای مختلف بر سر ایران، عنوان نمودن اصطلاحات و تعبیر ویژه برای ایران، واکنش‌های گوناگون در قبال حوادث و

رویدادهای جاری در ایران و ... را می‌توان ذکر کرد که همه نشان از اهمیت ژئوپولیتیک، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک ایران دارند.

پس از جنگ دوم جهانی و آغاز جنگ سرد، بین دو قدرت برآمده از شعله‌های این جنگ - آمریکا و شوروی - به دلایل گوناگون، ایران اهمیت ژئوپولیتیک بسیار بیشتری از گذشته یافت. پس از فروپاشی شوروی ژئوپولیتیک ایران دگرگونی‌هایی را شاهد بود. اگرچه پس از جنگ سرد از لحاظ فیزیکی تغییری در مرزهای ایران ایجاد نشد، اما به لحاظ محتوایی این تحولات اثر چشمگیری بر ویژگی‌های ژئوپولیتیک ایران داشته است.

فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، موجب شد تنها کشور همسایه شمالی ایران به ۱۵ کشور تقسیم شود که پنج مورد از این کشورها مستقیماً دارای مرز مشترک زمینی و دریایی با ایران بوده و باقی کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز به صورت غیر مستقیم با ایران در ارتباط جغرافیایی هستند. قبل از پایان جنگ سرد، ایران به واسطه همسایگی با یکی از دو ابرقدرت دوران جنگ سرد و با توجه به موقعیت ویژه خود، با اتخاذ سیاست‌هایی مناسب، می‌توانست امتیازاتی را نیز از این همسایه، یا قدرت رقیب آن کسب نماید. اما با استقلال جمهوری‌های مختلف و فروپاشی، ایران با کشورهای همسایه شد که موقعیت چندان بااهمیتی در جهان یا نداشتند، و بعضاً باعث بروز مشکلات فراوانی نیز برای ایران شدند و ایران مجبور به اتخاذ سیاست‌های گوناگون در قبال آنها شده است.

اگر در دوران پس از جنگ سرد، ایران مورد توجه آمریکا بوده است، نه به دلیل ژئوپولیتیک گذشته، بلکه به دلیل خلاء وجود شوروی بوده که خصوصاً از اواسط دهه ۱۳۷۰ به طور مستمر علیه ایران ادعاهایی مختلفی را ایراد نموده و حساسیت خاصی به تحولات داخلی و خارجی ایران نشان داده است. لذا دلایل تغییر سیاست آمریکا در قبال ایران و تغییرات ژئوپولیتیک ایران پس از دوران جنگ سرد نسبت به این دوره، در پژوهش حاضر مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۲-۱-۱: سؤال اصلی پژوهش

ژئوپولیتیک ایران پس از فروپاشی شوروی (دوره سلسله مراتبی در حال گذار) در مقایسه با دوره جنگ سرد (دوره دو قطبی منعطف) چه تغییری نموده است؟

۳-۱-۱: فرضیه پژوهش

پس از فروپاشی شوروی، در مقایسه با دوران جنگ سرد ویژگی‌های ژئوپولیتیک ایران تضعیف و ویژگی‌های ژئواکونومیک آن تقویت گردیده است.

۴-۱-۱: اهداف پژوهش

هدف اصلی در تحقیق حاضر بررسی مقایسه‌ای تحولات ژئوپولیتیک ایران در دوران جنگ سرد (دوره نظام دو قطبی) و پس از آن (دوره نظام سلسله مراتبی در حال گذار)، و چگونگی استفاده ایران از این تحولات در جهت کسب منافع ملی است.

۵-۱-۱: روش پژوهش و ابزار گردآوری

تحقیق حاضر به روش تحلیلی-توصیفی، آماده گردیده و از لحاظ نوع، بنیادی-توسعه‌ای می‌باشد.

روش جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای بوده، و جهت جمع‌آوری اطلاعات از منابع دست اول و عمدتاً دست دوم استفاده شده است. عمده منابع مورد استفاده عبارتند از: کتاب‌های معتبر فارسی، مقالات چاپ شده در مجلات علمی-تخصصی و معتبر فارسی، مقالات مندرج در سایت‌های معتبر اینترنتی و ارائه شده از سوی صاحب نظران، دایره‌المعارف‌های دیجیتال به زبان انگلیسی.

۶-۱-۱: محدوده زمانی و قلمرو پژوهش

در این پژوهش سعی بر این است ژئوپولیتیک ایران در دو مقطع زمانی دوران جنگ سرد (از پایان جنگ دوم جهانی در سال ۱۹۴۵، تا فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱)، و دوران پس از جنگ سرد (سال ۱۹۹۱ تا زمان حال) مورد بررسی واقع شود.

۲-۱: تعریف متغیرهای کلیدی

پژوهش حاضر بنا دارد ژئوپولیتیک ایران، را در دوره از نظام جهانی مورد بررسی قرار دهد. لذا "نظام‌های جهانی" به عنوان "متغیری مستقل"، که توانسته است "موقعیت ژئوپولیتیک و ژئواکونومیک" ایران را به عنوان "متغیری وابسته" تحت تأثیر قرار دهد، در نظر گرفته می‌شوند.

۱-۲-۱: ژئوپولیتیک (Geopolitics)

از زمانی که برای نخستین بار ردلف کیلن * سوئدی واژه "ژئوپولیتیک" را بکار برد، بیش از یک قرن می‌گذرد و در طی این زمان نظریه‌پردازان و جغرافی‌دانان فراوانی، با ارائه تئوری‌های گوناگونی بر پایه و اساس ژئوپولیتیک، توانستند بسیاری از تحولات جهانی را راهبری و هدایت نمایند و تئوری‌های آنان برداشت‌های مختلفی را از سوی صاحبان قدرت موجب شد. همین برداشت‌ها به کشورگشایی‌ها و جنگ‌های زیادی، از جمله جنگ‌های اول و دوم جهانی، نگرش‌های حاکم بر دوران جنگ سرد و ... منجر گردید. هر چه هست یا بوده این اندیشه‌ها و این تئوری‌ها می‌توانست به چنین نتایجی نیانجامد و شاید ارائه دهندگان این تئوری‌ها نیز هیچگاه هدف‌هایی اینچنین را دنبال نمی‌نمودند. اما ژئوپولیتیک چیست و از چه می‌گوید؟

دکتر مجتهدزاده ژئوپولیتیک را در نگاهی کلی عبارت از "مطالعه اثرگذاری عوامل جغرافیایی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی صاحبان قدرت" می‌داند. در نظر ایشان ژئوپولیتیک از نقش‌آفرینی‌های سیاسی-محیطی در چهارچوب مفهوم "قدرت" سخن به میان می‌آورد. «ژئوپولیتیک عبارت است از "مطالعه روابط همکاری یا رقابت میان قدرت‌ها بر اساس امکاناتی که محیط جغرافیایی در اختیار می‌گذارد یا امکاناتی که در این راستا می‌توان از محیط جغرافیایی گرفت". مسلماً هدف یک قدرت ... از این روابط، ایجاد موازنه‌های رقابتی با قدرت‌های دیگر برای تأمین امنیت در راستای حفظ منافع ملی و گسترده آن با توجه به چگونگی بهره‌گرفتن از نقش امکانات جغرافیایی است. از این دیدگاه ویژه، ژئوپولیتیک را می‌توان هنر ایجاد موازنه قدرتی با رقیبان در سطوح منطقه‌ای و جهانی دانست در راستای تأمین امنیت جهت حفظ و گسترش منافع ملی در سطوح منطقه‌ای و جهانی.» (مجتهدزاده، پیروز. جغرافیایی سیاسی و سیاست جغرافیایی - ص: ۲۰ و ۲۱)

ایشان در ادامه در مورد ژئوپولیتیک اشاره می‌نماید: «قدرت موضوع اصلی بحث در ژئوپولیتیک است. به گفته دیگر موضوع اصلی کار ژئوپولیتیک مطالعه روابط قدرت‌ها با یکدیگر و چگونگی ایجاد

* - Rudolf Kiellen

موازنه میان آنها در سطوح منطقه‌ای و جهانی است. در ژئوپولیتیک کشوری که بتواند در ورای مرزهای خود اعمال نفوذ کند صاحب قدرت است.» (همان - ص: ۱۲۱ و ۱۲۲)

«ژئوپولیتیک یا سیاست جغرافیایی اثر محیط و اشکال یا پدیده‌های محیطی، چون موقعیت جغرافیایی، شکل زمین، منابع کمیاب، امکانات ارتباطی و انتقالی، وسایل ارتباط جمعی و ... را در تصمیم‌گیری‌های سیاسی به ویژه در سطح گسترده منطقه‌ای و جهانی، مطالعه و بررسی می‌کند. در این برخورد است که به نظر می‌رسد عمده توجه ژئوپولیتیک به رقابت میان قدرت‌های سیاسی و اشکال دگرگون شونده سلسله مراتب قدرت در جهان است. سلسله مراتبی که دستاورد بازی‌های سیاسی منطقه‌ای یا جهانی میان قدرت‌هاست. در این راه، ژئوپولیتیک از موقعیت‌های جغرافیایی زمین، حساسیت‌های استراتژیک دریایی و خشکی و منابع کمیاب اقتصادی، انرژی و آبی استفاده می‌کند تا سیاست خارجی حکومت را پیش برد یا برتری‌خواهی‌های سیاسی منطقه‌ای و جهانی قدرت را جامه عمل پوشاند. ... ژئوپولیتیک از جهتی، عبارت است از جهان اندیشی یا مطالعه اثرگذاری‌های متقابل قدرت‌ها و ترتیب و توالی قدرت در جهان سیاسی از هم گسیخته و تقسیم شده میان کشورها، قدرت‌ها و منطقه‌ها؛ مطالعه‌ای که هم شکل جهان سیاست و ترتیب و توالی قدرت‌ها را در نظر دارد و هم اشکال منطقه‌ای آن را بررسی می‌کند.» (همان - ص: ۱۲۸ و ۱۲۹)

دکتر پیروز مجتهدزاده با در نظر گرفتن ژئوپولیتیک به عنوان بحثی مادر در روند مطالعه و بر حسب دیدگاه‌های گوناگون مطالعه، آن را به عنوان راهبری برای مباحث اقتصادی، جغرافیایی، نظامی، طبیعی مطرح می‌نماید. مباحث ژئواکونومیک، ژئواستراتژیک و هیدروپلیتیک. (همان - ص: ۱۳۰)

دکتر عزت‌الله عزتی ژئوپولیتیک را اینگونه معرفی می‌نماید: «ژئوپولیتیک به بررسی تأثیر پدیده‌های جغرافیایی بر ساختار و نهادهای سیاسی حکومتی و تحولات آنها و خصوصیات روابط با دیگر دولت‌ها می‌پردازد.» (عزتی، عزت‌الله. ژئوپولیتیک - ص: ۹۹)

خانم میرحیدر، در تعریف ژئوپولیتیک، چنین اشاره دارد: کار اصلی ژئوپولیتیک یا سیاست جغرافیایی استفاده از اطلاعات و نقطه‌نظرهای جغرافیایی در سیاست خارجی دولت است. در واقع جنبه کاربردی جغرافیای سیاسی در ژئوپولیتیک جلوه‌گر می‌شود. (میرحیدر، دره. اصول و مبانی جغرافیای سیاسی - ص: ۲۵۹)

«هنری کیسینجر* این واژه را مترادف با بازی ابرقدرت‌ها در زمینه سیاست‌های موازنه قدرت که در سراسر نقشه سیاسی جهان انجام می‌شد به کار می‌گرفت.» (پیشگاهی‌فرد، دکتر زهرا. فرهنگ جغرافیای سیاسی - ص: ۴۲۸)

ایولاکوست** ژئوپولیتیک را اینگونه تعریف نموده‌اند: «ژئوپولیتیک به عنوان یک بینش علمی، هدفش مطالعه تقابل ارضی قدرت‌ها و بازتاب‌های آن در افکار عمومی است و این هدف به واسطه بازنمایی تحقق پیدا می‌کند که باعث عیان شدن منافع راهبردی یا ارزش نمادین سرزمین‌هایی می‌شوند که موضوع رودروایی یا رقابت هستند.» (همان - ص: ۴۳۲)

بررسی تعاریف و تفاسیر گوناگون از ژئوپولیتیک و نگرشی‌های ژئوپولیتیک در روابط بین کشورها در طول قرن بیستم و آغاز قرن بیست و یکم، چنین بر می‌آید تعاریفی که در دهه‌های اخیر از این واژه شده است به واقعیت نزدیک‌تر بوده و می‌توان نکاتی را در آنها مشاهده نمود که هدف نهایی حکومت‌ها و قدرت‌های مختلف بوده است؛ از جمله: قدرت، تسلط (هژمونی)، امکانات زمینی و جغرافیایی.

آنچه در این پژوهش به عنوان تعریف ژئوپولیتیک مورد پذیرش بوده است، عبارت است از تعریفی که دکتر پیروز مجتهدزاده از ژئوپولیتیک آورده است.

۲-۱- ژئواکونومیک (Geo-economics)

دکتر مجتهدزاده در تعریف این اصطلاح بیان می‌کنند: «این دیدگاه ویژه عبارت است از مطالعه اثرگذاری عوامل یا زیربنای اقتصادی در محیط کشوری، منطقه‌ای یا جهانی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و رقابت‌های قدرتی و اثرگذاری این عوامل در ساختار شکل‌گیرنده ژئوپولیتیک منطقه‌ای یا جهانی.» (مجتهدزاده، پیروز. جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی - ص: ۱۳۱)

«آنچه مربوط به اقتصاد در موازنه‌های جهانی و منطقه‌ای می‌شود از دید ژئواکونومیک شایان بررسی است.» (میرحیدر، دره. اصول و مبانی جغرافیای سیاسی - ص: ۶۳)

* - Henry Kissinger

** - Eve Lakost

دکتر حافظ نیا در توضیحی درباره ژئواکونومیک می‌نویسند: ترکیب سه عامل جغرافیا، قدرت و اقتصاد و ارتباط چندسویه این عوامل، موجب شکل‌گیری ژئواکونومی می‌شود. سیاست که عامل اصلی در ژئوپولیتیک است، در ژئواکونومی جای خود را به عامل اقتصاد می‌دهد. این بدین معنا است که ژئواکونومی چیزی غیر از ژئوپولیتیک نبوده و یکی از جنبه‌های تفکرات ژئوپولیتیک در عصر حاضر است. (عزتی، عزت‌الله و ویسی، هادی. تحلیل ژئوپولیتیک و ژئواکونومیک خط لوله گاز ایران - هند. فصل نامه ژئوپولیتیک - ص: ۲۹)

در این پژوهش تعریف دکتر پیروز مجتهدزاده از ژئواکونومیک مورد استفاده بوده است.

۳-۲-۱: استراتژی و ژئواستراتژی (Strategy & Geo-strategy)

«استراتژی مشتق از کلمه یونانی "استراتژوس" به معنای فرمانده کشوری است. در زمان جنگ ایران و روم کسی که در رأس ده‌هنگ پیاده نظام قرار می‌گرفت، استراتژوس نامیده می‌شد؛ و از آنجا که این فرماندهان نظامی گاهی اوقات در امور کشوری هم مسؤولیت‌هایی داشتند، فرماندهان کشوری نیز محسوب می‌شدند. فنونی که یونانیان و رومیان برای پیروزی در جنگ به کار می‌بستند، در حقیقت نوعی حيله نظامی بود که استراتژم نامیده می‌شد، به همین دلیل قدیمی‌ترین تعریفی که از واژه استراتژی می‌توان یافت عبارتست از: هنر فرماندهان در زمینه تدابیر و حيله‌های نظامی و فرماندهی جنگ». (عزتی، عزت‌الله. ژئواستراتژی - ص: ۱)

انجمن مطالعاتی پنتاگون، استراتژی را به این صورت تعریف نموده است: «هنر و علم توسعه و بکارگیری نیروهای سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی ملت در جنگ و صلح به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست ملی به قصد افزایش احتمالات و نتایج مطلوب برای پیروزی و تقلیل احتمال شکست.» (همان - ص: ۴)

این واژه از سوی دکتر عزتی چنین تعریف شده است:

«استراتژی تفکری است عقل‌گرا، برای ایجاد هماهنگی بین سیاست‌های کلی با موقعیت فرمانطقه‌ای که قابلیت اجرای سیاست‌های کلی را هموار می‌کند.» (همان - ص: ۱۰)

* - Strategos